

ԱՐԻԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ ԿԵՐՏՈՂ ԱԾԱՆՑՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԼԵՎՈՆ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Արիեստավորանիշ բառերի համակողմանի քննությունը թե՛ լեզվաբանական, թե՛ պատմաագագրական և մշակութային տեսակետներից որոշակի կարևորություն է ներկայացնում: Արիեստագործական անվանումների իմաստային դաշտը յուրահատուկ մի համակարգ է, որում արտացոլված ենք տեսնում ժողովրդի լեզվամտածողությունը, հոգեբանությունը, պատմամշակութային, ընկերային, տնտեսական գործընթացները, հասարակական հարաբերությունները և այլն: Արձանագրված բառամթերքը հնարավորություն է ընձեռում դասակարգելու հայերենի զարգացման տարբեր փուլերում այս իմաստային շերտի բառակազմական կադապարների, իմաստափոխության, հոմանշային զուգադրակությունները և ուղեմշակու զարգացման միտումները:

Արդի հայերենի (1920-ական թթ. ցայսօր) արիեստագործական բառախմբի կադապարները, դրանց գոյացման ներքին լեզվական ձևերն ու աստիճանակարգը զրեթե ամբողջապես կազմավորված ենք գտնում XX դ. սկզբների արիեստագործական անվանումների համակարգում: Արդի հայերենում դրանք հիմնականում դրսևորվում են գործառական բաշխման և կիրառման հաճախականության առանձնահատկություններով. նոր կառուցվածքային ձևերը եղածների համադրական, բարդացված տիպերն են, թխում են դրանցից: Հոդվածում քննում ենք հայերենի արիեստավորանիշ ածանցների կառուցվածքները և՛ ձևային, և՛ իմաստաբանական առումներով:

Արիեստագործական անվանումների միջուկային խումբը արտադրական գործունեության բովանդակություն է արտահայտում (մահուղագործ՝ «մահուղ արտադրող», պանրագործ՝ «պանիր արտադրող՝ պատրաստող»): Այդ բովանդակությունը ընդլայնվելով ընդգրկում է հասարակական արժեք ներկայացնող գործունեության այնպիսի տեսակներ, որոնք հարակրկնաբար և կայունորեն իրականացվում են և ընդհանուր առմամբ կոչվում են զբաղմունքներ: Բուն արիեստները, հատկապես հարակից կամ երկրորդական արիեստները՝ զբաղմունքները, ազգից ազգ, ժողովրդից ժողովուրդ, նույնիսկ նույն ժողովրդի մեջ՝ տարածքից տարածք, դրևստրվում են մեծ կամ փոքր տարբերություններով: Խոսքը վերաբերում է դրանց քանակին և բովանդակությանը: Այդուհանդերձ, դրանք հիմնականում նույնական են, մանավանդ քաղաքակիրթ ժողովուրդների կյանքում:

Տերմինակազմական կաղապարները ներկայացնելու նպատակով փորձենք բնութագրել արհեստավորանիշ անվանումների իմաստաբանական ուլորտը: Ըստ սեռային հասկացության՝ դրանք նշանակում են գործող անձ, այսինքն՝ իմաստաբանորեն մտնում են գործողի դասի մեջ: Գործողի լեզվաիմաստաբանական կարգը հայերենում մասնավոր քննության չի ենթարկվել, ուստի և մշակված չէ դրա տերմինաբանությունը: Քանի որ բնությունը մշտապես գործողության մեջ է, հետևաբար յուրաքանչյուր երևույթ (իրական թե մտային) գործող է կամ կարող է գործող լինել: Գործողի ակնհայտ բնույթ ունեն գործիքները և մարդը. այս երկու կարգերը տարբերվում են իր-անձ հակադրությամբ, ինչպես նաև կերպային աղոտ իմաստով. անձն առավել գործունակ է ըմբռնվում, քան գործիքը: Հայերենում անձի և իրի քերականական կարգերը ձևաբանական մակարդակում հստակ տարբերակված չեն, ուստի գործիքի և գործող անձի տերմինաբանական կաղապարները և բառակազմական ատաղձը որոշակիորեն փոխներթափանցված են:

Գրաբարում արհեստավորանիշ անվանումների տերմինային կաղապարը գրեթե միշտ արտահայտվում է բաղադրյալ բառի (իսկական բարդություն) տեսքով. միայն մի քանի անվանումներ տրված են բառակապակցությամբ (ընդելուզիչ ականց, յօրինող երփնազարդ դրուագաց և այլն): Պարզ բառերը սակավ են՝ բրուտ, հյուն, խառատ, դերձ(ակ) և այլն: Արհեստավորանիշ անվան հիմնական կաղապարն է՝ գոյական + բայահիմք կամ ածանցակերպ, ըստ որում, առաջին բաղադրիչը գործունեության առարկայի անունն է, իսկ երկրորդը՝ գործողություն նշանակող բայի հիմքը. օր.՝ քարհատ, կոշկակար, արծաթագործ: Այս կաղապարը առաջանում է շարահյուսականի ամփոփմամբ. օր.՝ մարդ, որ հատ է գքար→քարհատ: Իրականում քարհատը նախ ըմբռնվում է որպես ածական (քարհատ մարդ), ապա խոսքիմասային փոխանցմամբ դառնում է գոյական (քարհատ մարդ→քարհատ): Շարահյուսական կաղապարի ամփոփում հանդիսացող այս ածականական կաղապարը գտնում ենք հատկապես գրաբարի կենդանի լեզվի շրջանում (արծաթագործ սպասք): Գրաբարում այս կաղապարը արհեստավորանիշ անվանումների դեպքում միմիայն գոյականական կիրառություն ունի: Այս կաղապարով արտահայտված անվանումների մեծ մասի մեջ որպես բայահիմք հանդես է գալիս **գործ** ածանցակերպը. օր.՝ սկահագործ, տակառագործ, փետրագործ, ժապավիճագործ, բյուրեղագործ, թամբագործ, թիթեղագործ, պատենագործ, պաղպաղակագործ, ձարագործ, ոսկեթելագործ, ձեռնոցագործ, շաքարագործ, կահագործ, դամասկագործ, երենագործ, հրանօթագործ, խեցագործ: Գոյական բաղադրիչը փոփոխության է ենթարկվում ըստ գրաբարի բառակազմական օրենքների (ժապաւէն → ժապաւինագործ), կամ տերմինաստեղծ նպատակներով նրբին փոփոխությունների են ենթարկվում առանց խախտելու գրաբարի բառակազմական կանոնները (դամասկեան արուեստ→դամասկագործ, երենոս փայտով աշխատող→երենագործ): Գոյական + **գործ** բայահիմք կաղապարով արտահայտված անվանումները

գրաբարուն կազմում են մնացած բոլոր կաղապարներով արտահայտված անվանումների գրեթե կեսը (մոտ 160 անվանում): Հայերենի դեռևս նախագրային շրջանից սկսած՝ այս ածանցը ամենակենսունակն է, որի շնորհիվ դարերի ընթացքում կազմվել են հարյուրավոր նոր բառեր: Արդեն գրաբարյան շրջանում հստակվում է դրա «աշխատանք, պաշտոն, մասնագիտություն» բառակազմական նշանակությունը, ինչպես՝ զինագործ, ժամագործ, թամբագործ, կավագործ, թիթեղագործ և այլն:

Այս կաղապարի (գոյ. + բայահիմք) երկրորդ տարբերակն է գոյ. + **արար** բաղադրյալ ձևը. օր.՝ հացարար, քացախարար, լվացարար, ներկարար, արծնարար, ծալարար, լեղակարար, սանձարար, խոհարար կամ խահարար, խցարար: Մի քանի անվանումներ կազմված են նաև առաջին կաղապարի միջոցով. օր.՝ արծնագործ, քացախագործ, հացագործ, խցագործ, ըստ որում՝ գործ-ով կաղապարը կիրառվում է որպես նախընտրելի ձև: Բացի **գործ**, **արար** ածանցակերպ բայահիմքերից՝ կան նաև այլ բայահիմքեր, որոնք ավելի նյութական են նշանակում գործունեության բնույթը. օր.՝ բովահատ, ականահատ, դրամահատ, կուրդնկար, կոշկակար, գրակազմ, գրակապ, գրաշար, աղորեպան, աղոնավոր, դիաթաղ, խրվանդաքաղ, թանգար, լումայափոխ, լումայահավաք, ոսկեհան: Մի քանի անվանումներ կան, որոնցում բայահիմքը հանդես է գալիս անցյալ կատարյալի տեսքով. օր.՝ կրեփեաց, յուղեփեաց, խնկեփեաց, հացեփեաց: Արհեստավորական անվանումներ պետք է դիտել նաև **վաճառ** բայահիմքով արտահայտված բառերը: Բանն այն է, որ հին դարերում, առավել ևս XVIII-XIX դդ. արհեստավորը միաժամանակ վաճառող էր¹. մինչույն գործողանիշ վերջածանցով նշանակում են և՛ արտադրողը, և՛ վաճառողը: Ուստի այս դեպքերում և՛ արտադրողի, և՛ վաճառողի անվանումները դրվում են կողք կողքի. օր.՝ կրեփեացկրավաճառ, հացագործ-հացավաճառ, սանձարար-սանձավաճառ, քացախագործ-քացախավաճառ, ակնագործ-ակնավաճառ և այլն:

Արհեստավորական անվանումների երկրորդ արդյունավետ կաղապարը բոլորովին տարբեր է առաջինից և՛ ձևային, և՛ նյութական առումով: Այն կազմված է առաջնադիրք բայահիմքով և **-իչ** կամ **-ող** կայուն գործածվող վերջածանցներով: Շարահյուսական կաղապարի փոխակերպում ներկայացնող բառակազմական կաղապարում բացակայում է ուղիղ խնդիրը. միայն պահպանվում է բայահիմքը, որին կցվում են **-ող**, **-իչ** վերջածանցները. օր.՝ որ սափրե՛ զհերս→ սափրիչ: XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ **-ող** և **-իչ** ածանցների կիրառական ոլորտների բաշխումները դառնում են ավելի անորոշ, քան XVIII դարում. Մխիթար Սեբաստացու բառարաններում (1749-1769 թթ.), XVIII-XIX դդ. գրաբարում **-ող** ենթակայական դերբայակազմիչը ուներ ածանցական նշանակություն և կարող էր **-իչ** ածանցին գրեթե ամբողջովին փոխարինել, սակայն **-ող**-ը գործողության իմաստ էր պարունակում ավելի, քան **-իչ**-ը, որի հետևանքով անվանումը՝ տերմինը, անբավարար արտահայտչականություն էր ստանում այն բոլոր դեպքե-

¹ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 2, էր. 1976:

րում, երբ բառիմաստը չէր պահանջում այդպիսի ընդգծված գործողի իմաստ: Սակայն **-իչ** ածանցն էլ բոլորովին ազատ կիրառություն չէր կարող ունենալ, քանի որ գործիքների անվանումները գերազանցապես կազմվում էին **-իչ** ածանցով և ոչ թե **-ող**-ով: Այսպիսով, տերմինաբանական տեսակետից անցանկալի վիճակ էր ստեղծվում. միևնույն ձևով արտահայտվում էր և՛ գործող անձը (գործիչը), և՛ գործիքը: Այստեղ **-իչ**-ը անձի դեպքում կամ պետք է փոխարինվեր **-ող**-ով, կամ գործիքի անվանումը արտահայտվեր որոշիչ-որոշյալ բառակապակցությամբ, որոնց օրինակները և գտնում ենք գրաբարի բառարաններում: Օր.՝ խուզող, կտրիչ - խուզիչ, կտրիչ մեքենա: Այս կաղապարը մեծ մասամբ կազմված է պարզ բայարմատով և **-իչ** ածանցով՝ դրվագիչ, հղկիչ, յարդարիչ, հատակիչ, կաղապարիչ: Համեմատաբար քիչ են պարզ բայարմատ + **ող** կաղապարով անվանումները (օր.՝ փչող): Քիչ չեն այս կաղապարի այն դրսևորումները, որտեղ բայահիմքը բաղադրյալ կազմություն է. օր.՝ փորագրիչ, փորագրող, արծաթագծիչ, գեղագարդիչ, նմանատպող, նաւածեփիչ և այլն: Այս կաղապարը առանց **-ող**-ի, **-իչ**-ի նույնն է առաջինի հետ՝ Սակայն այսպիսի անվանումները առանց **-ող**-ի, **-իչ**-ի դառնում էին բազմիմաստ, կորցնում տերմինային միանշանակ իմաստը: Այսպես, XIX դարի գրաբարյան լեզվագագացողությամբ **փորագիր** կարող էր ընկալվել՝ ա) փորագրիչ, բ) որևէ նյութի վրա փորված գրություն, **նաւածեփ**՝ ա) նավը ծեփող արհեստավոր, բ) նավի հատուկ ծեփը, **գեղագարդ**՝ ա) գեղագարդող, բ) գեղեցիկ զարդ, գ) գեղեցկագարդ (ածական) և այլն: Նման դեպքերում **-ող**-ի, **-իչ**-ի հավելումը ուներ ճշգրտող, միանշանակ դարձնող նշանակություն. այսպիսի կաղապարումը խորթ չէր գրաբարին, սակայն լայն կիրառություն ստացավ XIX դարի գիտական լեզվում:

-իչ ածանցի համար որպես հիմք հանդես են գալիս ներգործական սեռի բայերը: Մեզ հետաքրքրող անվանումներում ունեն «անձ կամ առարկա, որ կատարում է կամ նախատեսված է կատարելու նախատիպի ցույց տված գործողությունը» բառակազմական նշանակություն, ինչպես՝ դրվագիչ, արծնիչ, ծխանամաքրիչ, ավտոհավաքիչ, սափրիչ, սալարկիչ, ջնարակիչ, ոսկերիչ, հղկիչ, հեսանիչ, լուսանկարիչ և այլն: Այս նշանակությամբ անձի անուններ կազմելու համար այժմ սրան փոխարինել է **-ող** ածանցը, և նկատելի է **-ող** և **-իչ** հոմանշային զույգի ոլորտների բաժանում. **-իչ**-ով վերջին ժամանակներս գերազանցապես գործիքների անուններ են կազմվում, **-ող**-ով՝ այդ գործիքը գործածող մասնագետների. օրինակ՝ զոդող (մարդ) // զոդիչ (գործիքը), եռակցող (մարդ) // եռակցիչ (գործիքը) և այլն:

Գրաբարում գտնում ենք արհեստավորական երկու անվանում **-որդ** ածանցով՝ **խաղախորդ** և **շաղորդ** (գործող կաթնեղինաց), և կարուակ ձևը՝ որպես կոշկակար: **խաղախորդ** և **կարուակ** բառերը նույն տերմինային նշանակությամբ գտնում ենք Հին հայկազյան բառարանում. **շաղորդ** բառը մեզ անհայտ է. հավանաբար բարբառային բառ է և այլուր գրանցված չէ:

* Նկատի պետք է ունենալ, որ **-ող** և **-իչ** ածանցները ենթադրում են իրական կամ հնարավոր բայահիմքեր:

Արհեստների անվանումների լեզվակաղապարները տարբեր բնույթ ունեն. գլխավոր կաղապարը, որով ձևավորվում է արհեստանվանումների մեծ մասը, ուղղակի սերում է արհեստավորանվանումների առաջին կաղապարից. օր.՝ մետաքսագործ → մետաքսագործություն, թամբագործ → թամբագործություն, թիթեղնագործ → թիթեղնագործություն, պաղպաղակագործ → պաղպաղակագործություն և այլն: Արհեստավոր անվանման կաղապարը ընդլայնվում է ածանցական բաղադրիչով, ըստ որում՝ գործում է միայն **-ություն** գոյականակազմիչ ածանցը:

Արհեստներ նշանակող երկրորդ կաղապարը գրեթե (կան բացառություններ) չի կապվում արհեստավորանիչ ո՛չ առաջին, ո՛չ երկրորդ կաղապարի հետ: Արհեստներ նշող այս կաղապարը միջնորդավորված չէ արհեստավորանիչ կաղապարի հետ, այլ ուղղակի ելնում է գործունեության բայական արտահայտությունից. բայի՝ փոխանուն գոյականի վերածմամբ հայերենը թույլ է տալիս անվանել արհեստները: Որպես գոյական փոխանունի վերածման միջոց ծառայում են **-ում** և **-ություն** ածանցները, բայաձևից գոյականի անցման միջակա օղակ է բայաձևի անորոշ դերբայը, որը որոշյալ հոդերի միջոցով գոյականական խոսքիմասային իմաստ է ստանում. օր.՝ գործաւորք զգեն զբուրդս → զգելը → զգումն: Բնականաբար, արհեստանվանման այս կաղապարը հիմնականում կազմված է բայահիմք + **ումն** նյութական ձևով: Օր.՝ դրուագիչ-դրուագումն. - «Արուեստ բ. Գործ դրուագելոյ, այսինքն զնուրբ թերթս մետաղեայս ազնիւս կցել ճնշմամբ անբաժանելի օրինակաւ յերեսս հասարակ մետաղաց»: Արծաթագծումն. - «Արուեստ բ. Արուեստ օժանելոյ արծաթով զպղինձ կամ զայլ մետաղս»: Արհեստավորը կոչվում է արծաթագծիչ. - «Անձն որ օժանէ արծաթով զմետաղս, զփայտ, զխեցիս, զթուղթ և այլն»:

Բերենք այս կաղապարով կազմված արհեստանվանումների մի քանի օրինակ՝ զգիչ → հերհերումն, զգումն, արծնիչ → արծնումն: Նույն կաղապարի մյուս ձևն է բայահիմք + **ություն**: Ըստ որում՝ **-ում** և **-ություն** ածանցները հոմանիշներ են, և կան դեպքեր, որ միևնույն արհեստը անվանվում է և՛ **-ում**, և՛ **-ություն** ածանցներով. ողորկումն → ողորկություն, փորագրիչ, փորագրող → փորագրություն: Արհեստավորանիչ երկրորդ կաղապարի դեպքում հայերենը դիմում է հիմնականում արհեստանիչ վերոհիշյալ կաղապարին: Բանն այն է, որ ոչ թե հայերենի միջոցները թույլ չեն տալիս առաջին կաղապարով կազմել արհեստանուններ (ասենք՝ արծնիչ → արծնիչություն, զեղազարդիչ → զեղազարդչություն), այլ հայերեն լեզվամտածողությունը: Անշուշտ, անջրպետ չկա արհեստանիչ այս երկու կաղապարների միջև, քանի որ երկուսն էլ գործողություն-գործունեություն բայական արտահայտման գոյականացման են ծառայում և ըստ մասնավոր դեպքերի կամ որոշակի իմաստային տարբերակման պահանջի՝ կարող են լինել արհեստանվանումներ, որոնք կազմվում են և՛ այս, և՛ մյուս կաղապարով:

Տերմինային ձևավորման կառուցվածքային իրողությունները քննելիս կարևոր է անդրադառնալ **-ում** ածանցին՝ որպես գործողության անուն ի-

մաստներից արհեստանուն կազմող կարևոր ածանցի: Հայտնի է, որ արհեստանիշ ավանուներին մի մասը սերուն է գործողության արտահայտման բայական մակարդակից, և այդպիսի անվանումների նախնական ձևը արդի հայերենում փոխանուն անորոշ դերբայն է, որը գործում է որոշյալ հոդով, ըստ որում՝ գրաբարը հոդը չի գործածում այնպիսի անհրաժեշտությամբ, ինչպես գրական հայերենը: Փոխանուն դերբայական այս ձևը սերտաճած արտահայտում է գործողային և արհեստային (հարակրկնվող կայուն գործողություն) իմաստներ: Շարույթը կամ նախադասությունն է ի հայտ բերում, թե որ իմաստով է գործածված տվյալ բառաձևը: Գործողի իմաստի նվազեցումը առաջնային է դարձնում «արհեստ» նշանակությունը, և դա իրականացվում է հիմնականում **-ում** ածանցի միջոցով: Քանի որ գրական լեզվում և նրա խոսակցական տարբերակում գերիշխում էր փոխանուն դերբայի գործողային իմաստը, և **-ում** ածանցը փաստորեն վերացած էր խոսակցական լեզվից, ապա 1880-ական թվերին **-ում** ածանցի ազատ գործածությունը գրական լեզվի տվյալ ժամանակի նորմը անգամ թույլ չէր տալիս, այսինքն՝ դրանով կազմված բառերը հաճախ որպես չեզոք բառեր չէին ընկալվում, այլ բարձր ոճի նրբերանգ ունեցող: Գրաբարի **-ումն** ածանցի **-ն** հնչյունը և գիրը միջին հայերենում արդեն սղվել էր: Հյուսիսսփայլյան շրջանում այս ածանցն օգտագործվում էր գրաբարածն **-ումն**, սակայն ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցությամբ **-ումն** ածանցի **ն** գիրը 1870-80-ական թվերին գրեթե դուրս մղվեց: 1870-ական թվականներից աճում է **-ում** ածանցով կազմված բառերի քանակը, և նվազում է փոխանուն դերբայական ձևերի գործածությունը: **-ում** ածանցով կազմված ձևերում «արհեստ կամ մասնագիտություն» իմաստները որոշ չափով ակնհայտ էին դառնում, այդուհանդերձ համատեքստով էր որոշվում, թե տվյալ բառը գործողություն է նշանակում, թե արհեստի անվանում է: Այնուամենայնիվ, **-ում** ածանցը արհեստային իմաստի ավելի հստակ կողմնորոշում էր տալիս, քան փոխանուն դերբայը. որомыवानое լուանալը - ո. золота լուացում, լուանալը ոսկու: // золда անագելը, կլայեկելը - կլայեկում, անագում: // омувка հալելը, ձուլելը - ածելը, ձուլելը, ձուլում: // олумура յղելը, ողորկելը - յղում, ողորկում և այլն: Արհեստանունների **-ում** ածանցով ձևավորման ընթացքը տակավին 1920-ական թվերին վերջացած չէ, այն ավարտվում է 1930-40-ական թվականներին:

Հետաքրքիր է, որ հնդեվրոպական **ar** ածանցով բառեր ռուսերենում ավելի շատ են պահպանվել, քան հայերենում. виноград-ար այգեգործ, блях-ար թիթեղագործ, бот-ար տակառագործ, гонч-ար բրուտ, золот-ար ոսկեզօծող, кос-ար հնձուոր և այլն: Ուշագրավ է, որ մինչև XX դարասկիզբ արհեստագործական բառապաշարի ոլորտում չեն նկատվում ռուսերեն լեզվանտածողության ներթափանցումներ: Նշված ժամանակահատվածում արևելահայ գրական լեզվի վրա նշանակալի ազդեցություն ունի միայն ռուսերենի սեռի իրակարգը (կատեգորիան): Հայերենը չունի քերականական սեռի կարգ, սակայն ունի իգական սեռանիշ ածանցներ և ա-

ծանցակերպեր, որոնք սակավ գործածություն ունեին գրաբարում, ամենագործածականը **-ուիի** ածանցն է: Ռուսերենի ազդեցությամբ **-ուիի** ածանցով բազմաթիվ ձևեր են մտնում գրական լեզվի մեջ. *портмюха* դերձակուիի, *новаруха* խոհարարուիի, *акusherka* մանկաբարձուիի, *ковернуца* գորգագործուիի, *клеушница* սոսնձագործուիի, *рукодельница* ձեռագործուիի, *булавогница* գնդասեղավաճառուիի, *бронзовница* անագապղնձագործուիի, *блондогница* բլոնդագործուիի, *крендельница* կրենդելագործուիի, *калбасница* կալբասագործուիի և այլն:

Հայոց լեզուն XX դար է թևակոխում արդեն ձևավորված, կանոնակարգված, զարգացման ուղին կանխորոշված: Գիտության, տեխնիկայի աննախադեպ վերելքը փոխում է մարդկանց կենցաղը. ի հայտ են գալիս նոր իրեր, գործիքներ, մասնագիտություններ և այլն, որոնց պատրաստման, սպասարկման, նորոգման համար անհրաժեշտ էին մասնագետներ, արհեստավորներ (լուսանկարիչ, փականագործ, վարորդ և այլն): Նոր իրերի, հասկացությունների երևան գալու հետ անհրաժեշտություն է առաջանում դրանց անվանման, որը իրականացվում է եղած բառային կազմի միջոցով՝ բառաբարդման, ածանցման ճանապարհով:

Սոցիալ-տնտեսական, կենցաղային նոր պայմանների թելադրանքով առաջ են գալիս նոր արհեստներ (*паркетчик, кафещик* և այլն), որոնց անվանման համար հայերեն համարժեք է պահանջվում: Նոր հասկացությունը իմաստային անվանման անհրաժեշտություն է ծնում, եթե չենք ուզում օտար բառ օգտագործել (օր.՝ սալիկագործ, գաջագործ, մանրահատակագործ և այլն):

Արդի արհեստագործական տերմինների քննությունը ակնհայտ է դարձնում մի քանի միտումներ: Առաջին հանգամանքը մեծ թվով բառերի հնանալն է, երբ արհեստների վերացման պատճառով դրանց անվանումները դուրս են մղվել լեզվի գործուն բառապաշարից և անցել ոչ գործուն շերտ: Այս բառերը համարվում են հնացած կամ պատմաբառեր: Բերենք մի քանի օրինակ՝ գզրար, արծնարար, թամբագործ, կաշեգործ, ջրաղացպան և այլն:

Որոշ արհեստներ էլ վերացման ճանապարհին են, քանի որ նրանց գործունեության ոլորտն այնքան է նեղացել, որ ուր որ է անհետանալու եզրին են, և, բնականաբար, համապատասխան բառերը լեզվի բառապաշարի գործուն շերտից դուրս մղվելու հավանականություն կա: Օր.՝ հյուսն, բրուտ, դարբին և այլն:

Նկատվում է նաև որոշ արհեստների նեղ մասնագիտացում: Եթե, օրինակ, նախկինում կոշիկ կարելու ողջ գործընթացը սկզբից մինչև վերջ կատարում էր նույն վարպետը, ապա վերջին տասնամյակներում մեքենայացման, տեխնիկայի զարգացման շնորհիվ ոչ միայն աշխատանքի գործընթացի բաժանում կատարվեց (տակացուի պատրաստում, ձևարար և այլն), այլև ամբողջ գործողությունը կարող է կատարել մեքենան, և վերջինս սպասարկողը այլևս արհեստավոր կոչվել չի կարող: Նկատենք, որ բառիմաստի

փոփոխման շնորհիվ այս կամ այն բառը իր հին իմաստից հաճախ անցում է կատարում բոլորովին նոր հասկացության: Իմաստների փոխհաջորդման օրինակ են մեր նյութին առնչվող փողրակ (-ագործ), մալուխ (-ագործ), գործ (-արար) բառերը: Վերջինս հնում ունեցել է «աշխատող, արհեստավոր, գործ անող» իմաստը, իսկ այնուհետև դուրս է մղվել կիրառությունից, «մահացել» և երկար ժամանակ մոռացության մատնվել: Մեր օրերում այն արդեն վերակենդանացում է ապրել՝ այս անգամ արդեն նոր իմաստով՝ **բիզնեսմեն**: Այս երևույթը էդ. Ադայանը անվանում է իմաստների փոխհաջորդում. «Իմաստների փոխհաջորդումը կարող է զուգորդվել իմաստի ընդլայնման, նեղացման և բևեռացման հետ: Ուրեմն, իմաստների փոխհաջորդումը նախկին իմաստի բացառումն է և փոխարինումը մի նոր իմաստով, անկախ այն բանից, թե այդ փոխհաջորդումը զուգորդվե՞լ է նաև իմաստի ընդլայնումով, նեղացումով կամ բևեռացումով, թե ոչ»²:

Մեր կարծիքով, արհեստավորների՝ մասնագետների փոխարկվելու գործընթացը նույնպես պետք է դիտել փոխհաջորդում. արհեստավորների մեծ մասի գործի բնույթը փոխվել է. նա մասնագիտանում է որևէ ոլորտի արտադրության մեջ ու «ղեկավարում» զանազան գործողություններ կատարող մեքենան: Այսպես, օրինակ՝ նույնիսկ **կոշկակար** ավանդական իմաստով վարպետը այսօր ավելի շատ **հնակարկատի** արհեստին պետք է վերաբերի, իսկ կոշիկ կարելու գործընթացը սկզբից մինչև վերջ վաղուց արդեն մեքենայացվել է, դադարել «ձեռագործ» աշխատանք լինելուց, և **ձեռքի աշխատանքով** կոշկակարներ հատուկեմտ են մնացել: Նույն երևույթն ենք նկատում նաև **հացթուխ, բրուտ, դարբին** և այլ բառերի դեպքում: Որքանով է ճիշտ ամբողջովին մեքենայացմամբ ստացված արդյունքը արհեստագործական արտադրանք համարելը:

Իմաստափոխական տեսակետից այսպիսի բառակազմությունները մեծ տարածում են ունեցել հայերենի բոլոր փուլերում: Դրանք ածանցին կամ բարդության արմատական բաղադրիչին հաղորդում են բոլորովին նոր նշանակություն: Այստեղ անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ **գործ** բառին, որովհետև այն մեզ հետաքրքրող թեմայի «**գլխավոր դերակատարն**» է և հայերենի ամենագործուն ձևայիններից մեկը: **Գործ** բառը հին բաղադրությունների մեջ (գրաբարյան, միջինհայերենյան) նշանակում է «գործող, մշակող», ինչպես օրինակ՝ հողագործ, գինեգործ, այգեգործ և նման բազմաթիվ բաղադրություններում: Ավելի ուշ այդ բառն աստիճանաբար սկսեցին գործածել նորակազմ բառերի մեջ նաև «մի բանով զբաղվող, արտադրության կամ արդյունաբերության այդ ոլորտներում աշխատող» նշանակությամբ, ինչպես էլեկտրալամպագործ «էլեկտրական լամպերի արտադրության աշխատող», մալուխագործ «մալուխի արտադրության աշխատող», ալյումինագործ «ալյումինի արտադրության աշխատող» և այլն: Այդպիսի կազմություններն այնքան մեծ տարածում են գտել, որ **գործ** բառն արդեն հանդես է գալիս հիմնականում ածանցի դերով: Իսկ շատ բառեր էլ,

² Տե՛ս էդ. Ադայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 106-107

որոնք հին բաղադրություններ են, և որոնց մեջ **գործ** բառն ունի նախնական՝ «մի գործով զբաղվող, մի գործի մասնագետ արհեստավոր» իմաստը, պահելով իրենց այդ նախկին իմաստը, ստացան նաև նոր՝ «տվյալ բնագավառի աշխատող» նշանակությունը. այսպես օրինակ՝ **հացագործ** բառը նախկինում նշանակում էր «հացթուխ», այժմ ունի նաև «հացի արտադրության աշխատող», **ժամագործ**՝ «ժամացույցի մասնագետ-արհեստավոր-նորոգող», այժմ նաև՝ «ժամացույցի գործարանի աշխատող» և այլն³:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին է արհեստավորանիշ բառերի պատկերը մեր ժամանակներում: Ըստ Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի»՝ արհեստագործական անվանումները հայերենում 300-ից ավելի են (ներառյալ հոմանշային զուգաձևությունները, բարբառային, հագվադեպ, հնացած, խոսակցական բառերը): Չափազանց քիչ է արմատական կամ որպես այդպիսին ընկալվող բառերի քանակը:

Մյուս խումբը բառաբարդումով կազմված արհեստագործական անվանումներն են, որոնց թիվը նույնպես փոքր է: Գոյական արմատ + բայարմատ կադապարով սովորաբար կազմվում են ածականներ, սակայն այս բաղադրությամբ ստացված մեզ հետաքրքրող բառերը գոյականներ են, որոնք, ինչպես նշում է Ս. Գալստյանը, կան ետին կազմություններ են, կան իմաստի անցում կատարածներ⁴, ինչպես՝ գրաշար, պատշար, հացթուխ-հացեփ (հնց.), կոշկակար, կտավաման (կտավի թել մանող անձ.), հնակարկատ - հնանորոգ (հնց.), նախշքար (հնց.), որմնադիր-պատդիր (հնց.), վարսավիր, վերմակակար (հնց.), քարհատ-քարահատ-քարահան, քարակոփ (քարտաշ իմաստով) (հնց.), քարտաշ, տաճարաշեն-տաճարակերտ (հզվդ.), մարմարակոփ (հնց.) և այլն:

Մեր ցանկում առյուծի բաժինը կազմում են **գործ** ձևությամբ բաղադրված բառերը (200-ից ավելի): Նույնիսկ այլ ածանցներով կան բառաբարդումով արհեստավորանիշ անվանումների մեծ մասն ունի նաև **գործ**-ով տարբերակը, և այն հայոց լեզվի զարգացման ընթացքում շատ հոմանշային տարբերակներ դուրս է մղել գործուն շերտից: Օր.՝ արծնարար, արծնիչ-արծնագործ, զարդարար-զարդագործ, զինարար-զինագործ, թանբարար-թանբագործ, ծեփարար-ծեփագործ, հացթուխ-հացագործ, պայտառ, պայտար-պայտագործ, ոսկերիչ-ոսկեգործ և այլն:

Այս ամենը վկայում է, որ **գործ** ձևությամբ արհեստագործական անվանումներ կազմելու իսկապես ամենակենսունակ տարրն է:

Կան մի քանի ձևությամբ, որոնք բառական բաղադրիչն ածանցի վերածվելու ճանապարհին են: Գ. Բ. Ջահուկյանը, ի շարս մի շարք ձևությունների, մեզ հետաքրքրող ձևերից այդպիսին է համարում նաև **-գործ** բաղադրիչը: Մինչդեռ լեզվաբանների մեծ մասը **-գործ** ձևությամբ վերջածանց է համարում⁵: Արմատից ածանց անցման փուլում գտնվող ձևություններին

³ Տես նույն տեղը, էջ 97-98

⁴ Տես Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978, էջ 21:

⁵ Տես նույն տեղը, էջ 41:

Գ. Ջահուկյանը տվել է ածանցակերպ կամ դերածանց անվանումը⁶: Իսկ Դ. Գյուրջինյանը գրում է. «Ածանցակերպից անցում է տեղի ունենում դերածանցին. բառային ծագում ունեցող մասնիկներն ածանցի դեր են կատարում... Գործառական նոր արժեքով տևաբար կիրառվելուց և իմաստային հետագա վերացարկումից հետո դերածանցը կարող է վերածվել վերջածանցի՝ առաջ բերելով արմատ/ածանց համանունություն»⁷:

Իբրև բառակազմական եղանակ՝ ածանցումը բառապաշարի հարստացման գործում մեծ դեր է կատարել հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում: Արհեստագործական անվանումներում գործում են հիմնականում **-գործ**, **-ող**, **-իչ**, **-որդ**, **-արար**, **-պան** ածանցները: Առաջինի մասին արդեն խոսել ենք: Այժմ դիտարկենք մյուս ածանցները առանձին-առանձին (այս ածանցները բնութագրելիս օգտվել ենք Ս. Գալստյանի՝ ածանցների դասակարգման կադապարներից)⁸:

-Ապան//պան ածանցով բարդությունները սահմանափակ կիրառություն ունեն: Ցույց են տալիս հիմնականում երկու իմաստային խմբի անվանումներ՝ կենդանիներ պահող, խնամող և որևէ օբյեկտ տիրություն անելու, աշխատեցնելու, բանեցնելու կամ արհեստով զբաղվելու նշանակություն. ջրաղացպան-աղացպան, աղորեպան, փռապան, այգեպան և այլն:

-Արար ածանցով կադապարի գոյականները հիմնականում ունեն «նախատիպի ցույց տված առարկայով, որպես մասնագիտությամբ կամ մշտական զբաղմունքով զբաղվող անձ» բառակազմական նշանակություն, ինչպես՝ ներկարար, նավարար, հացարար, քաղցրավենարար, աղունարար, թամբարար, կոշկարար, կլայեկարար, արծաթարար, արծնարար, զինարար, ծեփարար, մաշկարար, մուճակարար, չմշկարար և այլն: Այս կառուցվածքի բաղադրությունների համարյա բոլոր բառերը (թերևս բացի **Ներկարարից**) այժմ անգործածական են. բառարաններում ունեն հնց. նշումը: Դրանք բավականին կենսունակ էին գրաբարում, հատկապես՝ միջին հայերենում:

Չր. Աճառյանը «Լիակատար քերականություն» (2005, էջ 192) ձեռագրերի հիման վրա հրատարակված հատորում (իմաստաբանություն, բառաքնություն, շարահյուսություն) հետաքրքիր դիտարկում ունի թուրքերենից փոխառյալ **-չի** (արևմտահայերեն **-ջի**) ածանցի վերաբերյալ:

«Չայերենի մեջ **ջի** մասնիկի փոխառնվելու պատճառը կարելի է կարծել նրա համար, որ հայերեն համապատասխան մի կարճ մասնիկ չկա, դրա դեմ մենք ունենք գործ, արար, ծախ, վաճառ, պան (փոխ. պարսկերենից) և այլն: Օրինակ՝ ածխավաճառ, մսավաճառ, այգեպան... հացթուխ, հացավաճառ, վրացարար, անուշարար, ոսկերիչ, ժամագործ (բայց այլ բան է ժամավաճառ), ժամարար, ժամկոչ, ժամհար եւ այլն:

⁶ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989, էջ 158:

⁷ Դ. Գյուրջինյան, Արդի հայերենի ածանցակերպները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1998, № 2, էջ 71-79:

⁸ Տե՛ս Ս. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 95-264:

Թրք. ջի մասնիկը թեև շատ հարմար, բայց այն անհարմարություն ունի, որ շինողն վաճառող խառնում է իրար: Մենք կարող ենք ասել մտադրած եւ մտավաճառ, բայց թուրքերեն միայն մի բառ կա, որ է խասապ:

Ջարմանալի է, որ բարբառներում նույնիսկ այնպիսի բառերի վրա, որոնք արդեն արհեստ են նշանակում, ավելացել է նաև թրք. ջի, օրինակ, խասաբ արաբերեն նշանակում է մտավաճառ եւ բախալ նշանակում է նպարավաճառ, բայց հնգ. (հունգարահայ...) խասաբջի, Ասլ. (Ասլանբեգ...) բախալջի: Այսպես է նաև երև. բաղմանջի...»⁹:

-Ող ածանցը բայահիմքերից կազմում է և՛ ածական, և՛ գոյական գործողի անուններ: Այն՝ որպես գոյականակերտ ածանց, շատ գործուն է. որով լեզվի բոլոր փուլերում կազմվել են բազմաթիվ բաղադրություններ, և այդ գործընթացը շարունակվում է հատկապես նորագույն հասարակական, քաղաքական և գիտատեխնիկական գրականության մեջ: Մեր թեմային առնչվող բաղադրությունները նույնպես մեծ թիվ են կազմում, սակայն դրանց մեծ մասը դեռևս նկարագրական բնույթ ունի և տերմինի վերածվելու ընթացքի մեջ է: Անձերի անուններ ըստ մասնագիտության կամ զբաղմունքի կազմություններում հաճախադեպ են որոշչային բաղադրիչները, ինչպես՝ գզող մեքենա, վերմակ կարող կին, հղկող գործիք և այլն: Այս ածանցով կազմված բուն արհեստավորանիշ բառերն այլևս հնացած են:

-Որդ ածանցը մեզ հետաքրքրող բառերում ունի «նախատիպի ցույց տված առարկային առնչվող մասնագիտությամբ զբաղվող» բառակազմական նշանակություն: Բաղադրությունները ցույց են տալիս գործիքների անուններ կամ տվյալ գործիքն օգտագործող անձ: Բացի հեսանորդ, հղկորդ, զոդորդ (ռաբախս), խաղախորդ, դաբաղորդ և այս կարգի հնացած ու անգործածական բառերից՝ այլ օրինակների չենք հանդիպել:

Ինչպես գիտենք, արդի հայերենի բառապաշարի բոլոր շերտերում **-ություն** ածանցը ամենից շատ տարածված ու գործուն բառակազմական ձևույթն է: Այս ածանցով են կազմվում նաև զբաղմունքի, մասնագիտության, արհեստների ներկայացուցիչների անունները՝ դարբնություն, ոսկերչություն, թամբագործություն, վարսավիրություն, կոշկակարություն և այլն, և այլն:

Այսպիսով, ներկայացնելով հայերենի արհեստավորանիշ ածանցների պատմական զարգացումը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը՝ կարող ենք կատարել մի շարք եզրահանգումներ:

Գրաբարում արհեստավորանիշ անվանումների տերմինային կաղապարը գրեթե միշտ արտահայտվում է բաղադրյալ բառի տեսքով, իսկ պարզ բառերը սակավ են: Արհեստավորանիշ անվան հիմնական կաղապարն է՝ գոյական + բայահիմք կամ ածանցակերպ, ըստ որում՝ առաջին բաղադրիչը գործունեության առարկայի անունն է:

Արհեստագործական բառապաշարը, մաքրվելով հնաբան գրաբարյան երևույթներից, հավելուրդային համանիշ-հոմանշությունից, յուրացվեց նոր գիտական հայերենի զույգ ճյուղերի կողմից: Շատ կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա՝ հայոց լեզվին հարազատ բառակազմական կաղապարների ճիշտ օգտագործման հնտությունը:

⁹ Տե՛ս **Յ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն, Եր., 2005, էջ 191:

Միջին հայերենի արհեստագործական անվանախումբը կազմում է գրաբար բառիմաստային նույն խմբի հաջորդական օղակը և կապ է հաստատում աշխարհաբարի ու նոր գրական հայերենի տարբերակների՝ նույն ուղորտի անվանախմբերի հետ: Այս շերտը կարևոր նշանակություն ունեցավ XVIII - XIX դդ. մեզ հետաքրքրող անվանակարգությունը մշակելիս:

Նյութի ուսումնասիրությունից հանգում ենք այն եզրակացության, որ միջին հայերենի արհեստագործական անվանակարգը պահպանում է տվյալ ուղորտի գրաբարյան կառուցվածքները և միայն մասնակի այլաձևություններ է դրսևորում, որոնք կարելի է դիտել որպես գրաբարյան կաղապարների ծավալված ձևեր: Ի տարբերություն կառուցվածքային նույնության՝ միջին հայերենի արհեստագործական անվանակարգի բաղադրիչային ատաղձը ակնհայտորեն փոխված է գրաբարի նկատմամբ. գրաբարյան արհեստավորանիչ անվանակարգության միավորները, որոնք մեծ մասամբ գործողանիչ վերադիրից (ածականից) և լրացյալից էին կազմված, միջին հայերենում վերածվում են փոխանուն գոյականների:

Գրական լեզվի բառապաշարի զարգացումը ընթանում էր կենդանի և գործածական բառապաշարի կազմավորման և համակարգման սկզբունքով: 1870-80-ական թվականներին հայերենի գործածական բառապաշարի հիմնական կազմը իր իմաստաբանությամբ, ձևակազմությամբ ակնհայտորեն տարբերվում էր XVIII - XIX դդ. պարզ գրաբարի բառապաշարից. այն այդ բառապաշարից որոշակի ընտրանք էր ներկայացնում, դյուրընկալ և կենսունակ էր. արտամղվում էին գրաբարի խրթին, դժվարընկալ բառերը և որոշ բառակազմական կաղապարներ:

Մինչև 1920-ական թվականները ձևավորված հայերենի արհեստագործական անվանումների կառուցվածքները, լեզվաոճական ուղղվածությունը, նաև հիմնականում բառապաշարը, բառային ատաղձը, ածանցման միջոցները 1920-ական թվականներից հետո ուղղակիորեն անցնում են գրական հայերենին: Արդի հայերենի արհեստագործական, տեխնիկական-մասնագիտական անվանումների գոյացման համար բավարար հիմք է ծառայել մինչև 1920-ական թվականները եղած լեզվական մակարդակը: Նշված ժամանակից ցայսօր արհեստագործական անվանումների առումով մեր լեզվի զարգացումը բնութագրվում է դրանց կաղապարների բարդացմամբ ու կատարելագործմամբ, բառաշարային հարստացմամբ և մշակմամբ:

ЛЕВОН АВETИСЯН – *Аффиксы, образующие в армянском языке ремесленные термины.* – Всесторонний анализ слов, обозначающих ремесла, важен как в историко-этнографическом и лингвистическом, так и культурологическом отношении. Структура аффиксов, обозначающих ремесла, рассматривается в статье и с формальной, и с семантической точки зрения. Изучение материала позволяет заключить, что ремесленная терминалогия в среднеармянском языке сохраняет структуру, присущую данной сфере в грабаре, частично допуская вариации, которые можно рассматривать как развернутые

формы древнеармянских моделей. В отличие от структурной идентичности среднеармянского языка, компонентная база ремесленных терминов заметно различается с древнеармянской: терминологические единицы, обозначавшие в грабаре ремесла, здесь по большей части заменяются синтетическими конструкциями, выступающими как субстантивированные причастия. Структура, лингво-стилистические направления, а также словарный запас и аффиксные средства ремесленной терминологии, разработанные до 1920-х годов, после этого времени напрямую переходят в литературный армянский язык.

LEVON AVETISYAN – *Affixes Forming Craft Terms in the Armenian Language.* – Multi-faceted analysis of the terms designating craft is important both from historic-ethnographical and linguistic as well as culturological points of view. The structure of affixes, designating crafts, is examined in the article both from the formal and semantic viewpoints. The examination of the material allows us to infer that craft terminology in the Middle Armenian language preserved the structure inherent in the given sphere of Grabar (Old Armenian), allowing particular variations, which may be examined as expanded forms of Old Armenian models. As opposed to structural identity of Middle Armenian, the component base of craft terms noticeably differs from Old Armenian: terminological units, which designated crafts in Grabar, are here mostly replaced by synthetic constructions, appearing as substantivized participles. The structure of the linguo-stylistic trend as well as the vocabulary and affixation means of craft terminology, worked out before the 1920-s, directly moved to the literary Armenian language after that.